

”צבא שיש לו מדינה?”

מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל

עורכים : גבריאל (גבי) שפר, אורן ברק ועמירם אורן

תוכן העניינים

הקדמה	גבי שפר, אורן ברק ועמירם אורן
הרשת הביטחונית" בישראל והשפעתה: גישה תיאורטית ואנליטית חדשה	גבי שפר ואורן ברק
האומנם נפרדים? צבא וחברה בראי אידיאולוגיות ופרקטיקות מרחביות	ארז צפדיה
תכנית ההינתקות ככורח השוק	יגיל לוי
מי מפחד ממונחי ביטחון? על "רטוריקת ביטחון", ועל שימוש שעושים מנהיגים במונחי ביטחון לצרכים פוליטיים	נדיר צור
כשהסמכות מרכינה ראש בפני מקור הידע: חולשת הפיקוח האזרחי למול הידע הצבאי במציאות של עימות נמוך עצימות	קובי מיכאל
ישראל, "שטח צבאי"! האם יש עניין בכך?	עמירם אורן
שיעתוק הסדר הצבאי-מגדרי אל החברה האזרחית: המקרה של משפחות קצינים לוחמים בצה"ל	מיטל עירן – יונה
האמנם מבקרת התקשורת בישראל את הצבא ואת תרבות הביטחון? הויכוח על תקציב הביטחון	יורם פרי זלמן שיפר
"בלי בג"צ ובלי בצלם" – חברה אזרחית ואיתגור הריבונות הצבאית: מוסדות דומיננטיים ועיצוב תרבות	אודי לבל
השיח הפסיכולוגי ונירמול המלחמה בישראל	אייל בן ארי ועדנה לומסקי פדר

הקדמה

גבריא אל (גבי) שפר, אורן ברק ועמירם אורן

קובץ זה כולל מאמרים עדכניים המציגים באור חדש ובאופן ביקורתי היבטים שונים של יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל. סוגיה חשובה זו נדונה בעבר על ידי פוליטיקאים, חוקרים ואנשי תקשורת, אך פחות מכך על-ידי הציבור הרחב. אולם, התפתחויות משמעותיות שאירעו בישראל ובסביבתה בשנים האחרונות והשפיעו על התחום הזה מהוות תמריץ לבחון מחדש את הדברים, ולהשתחרר מתפיסות ומגישות קודמות שהוכחו כמיושנות ובלתי-מספקות.

בין ההתפתחויות הללו ניתן להזכיר בעיקר את האינתיפאדה הפלסטינית השנייה ("אינתיפאדת אל-אקצא") שפרצה בשנת 2000, בניית מכשול ההפרדה מאז שנת 2002, הויכוח על גודל תקציב הביטחון שהתגבר בשנת 2003, ההתנתקות מרצועת עזה בקיץ 2005, מלחמת לבנון השנייה בקיץ 2006, הדו"ח החלקי והשנוי במחלוקת של ועדת וינוגרד מ-2007, והטענות בדבר "איום קיומי" הנשקף לישראל מצד איראן עקב תכנית הגרעין שלה. כל האירועים הללו חשפו מערכת-יחסים בעייתית מאוד בין מקבלי החלטות האזרחיים, מצד אחד, ובין המגזר הביטחוני (או: מערכת הביטחון)¹, ובראש ובראשונה הצבא, מצד שני.

קובץ זה מציע מבט מחדש על יחסי התחום האזרחי והתחום הביטחוני בישראל. במאמר הראשון בקובץ טוענים אורן ברק וגבי שפר כי בספרות המחקרית ניתן לזהות שלוש גישות עיקריות לנושא. הגישה הראשונה, "הגישה המסורתית", הושפעה מתיאוריות מבניות-תפקודיות ששלטו במדעי החברה בישראל עד שנות השמונים של המאה העשרים. חוקרים אלו התמקדו במאפיינים המבניים והתפקודיים הפורמליים של מה שראו כשני תחומים נפרדים, אזרחי וצבאי, וטענו כי התחום האזרחי הוא הדומיננטי מבין השניים. הגישה השנייה, "הגישה הביקורתית", ייצגה את הנטייה של חוקרים ישראלים בתחום מדעי החברה בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים לבחון מחדש את תולדות ה"יישוב" ומדינת ישראל, ובכלל זה את ההתארגנויות החברתיות והפוליטיות שהשפיעו על הקשר בין התחום האזרחי לתחום הצבאי, ואת תפקידיהן בגיבוש המדיניות. הגישה השלישית, "הגישה הביקורתית החדשה", שהושפעה מהמסורת הפוסט-מודרנית שחלחלה לאקדמיה הישראלית בשנות התשעים של המאה שעברה, מדגישה את הנטיות המיליטריסטיות של החברה הישראלית, הנובעות מגורמים תרבותיים ומטריאליים כאחד, ומבקרת את העובדה שבישראל כמעט לא קיימת חברה אזרחית נמרצת.

אך למרות תרומתן להבנת היבטים שונים של יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל, גישות אלו אינן מספקות. ראשית, הן מתייחסות באופן שטחי, ולעתים אף מתעלמות, מתחומים חשובים שבהם בא לידי ביטוי הממשק הביטחוני-אזרחי בישראל. כמה מן התחומים הללו נדונים בקובץ זה. שנית, חוקרים רבים, ובפרט אלה הנמנים על שתי הגישות הראשונות, ממשיכים להתייחס לתחום האזרחי ולתחום הביטחוני בישראל כאל שני תחומים נפרדים ולבחון את הקשרים הפורמליים ביניהם. רוב המאמרים בקובץ קוראים תגר על תפיסה זו.

אחד-עשר המאמרים הכלולים בקובץ, העוסקים בהיבטים שונים ומגוונים של יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל, מבוססים, רובם ככולם, על מחקרים שנערכו במסגרת סדנת מחקר בשם "צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על מקומו של מושג ה"ביטחון" בישראל" שאותה הקימו שלושת הח"מ במכון ון ליר בירושלים בשנת 2003 ואשר פעלה ברציפות עד סוף שנת 2007. השם שנבחר לסדנת המחקר משקף כוונה לחדד את הדיון ביחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל, שהנם מורכבים ורבי-פנים, ולעשות כך מנקודת מבט מחדשת וביקורתית. זאת בעיקר משום שנושא ה"ביטחון", שהוא תחום מרכזי הנוגע לחייהם של כל אזרח ואזרחית בישראל, מטופל בדרך כלל בכלים מסורתיים-שמרניים, תוך התמקדות בהיבטים הפורמליים של היחסים בין התחום הביטחוני לתחום האזרחי. בניגוד לכך, סדנת המחקר נועדה להוות מסגרת רבת-תחומית לליבון מעמיק של סוגיות הקשורות ל"ביטחון" בישראל תוך התמקדות בהיבטים הלא-פורמליים, קרי: תפישתיים, תרבותיים, תהליכיים והתנהגותיים, של היחסים הללו.

כמה מילים על משתתפי סדנת המחקר: המדובר בחוקרים וחוקרות צעירים מן האוניברסיטאות בארץ הכותבים/ות עבודות בנושאי ביטחון, וכן חוקרים וחוקרות ותיקים ומומחים ומומחיות בעלי ניסיון מעשי. במיוחד נעשה מאמץ לצרף חוקרים וחוקרות המייצגים/ות תחומי מחקר מגוונים ודיסציפלינות מדעיות שונות: מדע המדינה ויחסים בינלאומיים, סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, כלכלה, גיאוגרפיה, איכות הסביבה, לימודי תרבות ומשפטים. כך נוצרה מסגרת ייחודית שאפשרה למשתתפיה להציג רעיונות חדשים ולהחליף דעות בסוגיית הביטחון בישראל, ובסופו של דבר, לגבש נקודות-מבט מחדשות ומגוונות בנושא חשוב, וניתן אף לומר הרה-גורל, זה.

באופן ספציפי, התמקדו דיוני הסדנה בארבעה תחומים עיקריים של יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל, אשר בהם באה לידי ביטוי ההשפעה הניכרת של ה"ביטחון": הראשון, קביעת מדיניות ברמה הלאומית והמקומית; השני, דפוסי-הפעולה של המערכת הכלכלית והחברתית; השלישי, עיצוב השיח הציבורי, התרבות והחינוך; והרביעי, השימוש במשאבי קרקע

ועיצוב המרחב הטריטוריאלי. בתוך כך, משתתפי הסדנה בחנו מחדש, ובאופן ביקורתי, את המושג "ביטחון" עצמו, את המגזר הביטחוני על סוכנויותיו השונות (ר' לעיל), את "הרשת הביטחונית" הלא-פורמלית על מרכיביה², ואת תוצרי הביטחון והשלכותיהם.

מטרה נוספת של סדנת המחקר הייתה להציג בפני הציבור הרחב רעיונות חדשים ותובנות מקוריות לגבי יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל. לכן, קיימה סדנת המחקר ערבי עיון לציבור הרחב וכן כנס בינלאומי בהשתתפות מומחים בולטים מן הארץ ומחול. כמו כן, ערכו הח"מ מספר פרסומים המבוססים על עבודת הסדנה, ובהם גם הקובץ המונח לפניכם³.

המאמרים המופיעים בקובץ זה, ואשר עיקריהם יוצגו להלן, מתמקדים בהיבטים שונים של יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל ומציעים כל אחד נקודת-מבט מחדשת וביקורתית הן לגבי ההיבט הספציפי שבו הוא עוסק והן לגבי הנושא כולו. אכן, במקום להציג תפיסה מחקרית הומוגנית לגבי יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל, נושא שהוא מורכב ורב-פנים, בחרנו לכוון אליו את הזרקור מכיוונים שונים ומגוונים כדי להאירו כראוי. ואולם, אף כי המאמרים הכלולים בקובץ נוקטים כל אחד גישה שונה כלפי הנושא, הרי שקיימות לפחות שתי נקודות חשובות המשותפות לכולם: ראשית, נעשה מאמץ להרחיב ככל הניתן את היריעה של העיסוק המחקרי ביחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל כדי שיכלול גם תחומים חדשים שטרם נחקרו באופן ממצה ולעתים אף לא נבחנו כלל; שנית, יש ערעור על התפיסה ולפיה ניתן לראות בתחום האזרחי והביטחוני שני תחומים נפרדים, אשר מאפיינת חלק ניכר מן המחקר הקיים בנושא, וזאת על-ידי הדגשת הקשרים הלא-פורמליים ביניהם ושימוש בגישה מחקרית אינטר-דיסציפלינרית ורב-תחומית כדי לחשוף קשרים אלו ולהסבירם.

כעת נסקור בקצרה את המאמרים שבקובץ תוך הבלטת ההיבטים השונים של היחסים בין התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל שבהם דן כל מאמר והתרומה המחדשת שלו. לאחר מכן נעמוד על כמה מסקנות רחבות יותר לגבי המצב השורר בישראל בתחום זה ונציג כמה מסקנות תיאורטיות כלליות יותר העולות ממנו.

שלושת המאמרים הראשונים בקובץ מציגים כל אחד תפיסה חדשה לגבי מהות היחסים בין התחום הביטחוני והאזרחי בישראל והגורמים העיקריים המשפיעים על אופיים.

במאמר "הרשת הביטחונית" בישראל והשפעתה: גישה תיאורטית ואנליטית חדשה", דנים אורן ברק וגבריאל (גבי) שפר בקשרים הלא-פורמאליים בין אישי ביטחון בשירות בפעיל ובפנסיה בישראל ובהשפעתם על התחום הביטחוני והאזרחי כאחד. לפי ברק ושפר, בישראל קיימת "רשת

ביטחונית" לא פורמאלית, ועם זאת בעלת עוצמה רבה, המעורבת במידה מכרעת בפוליטיקה, בחברה, בכלכלה ובתרבות, וזהו גורם רב-חשיבות המשפיע באופן ניכר על סוגיות עיקריות ומשניות כאחת בתחומים אלו מ-1948, ובעיקר אחרי מלחמת 1967. לחברי הרשת הביטחונית בישראל כמה מאפיינים: הם קשורים זה לזה בקשרים בלתי-פורמאליים ובלתי-הירארכיים; הם חולקים תפיסות וערכים משותפים בעניין הביטחון הלאומי של ישראל והדרכים לקדמו; יש להם אינטרסים אישיים וקבוצתיים דומים או זהים; ובעיקר, הם מסוגלים לעשות יד אחת ולהשפיע על קביעת המדיניות ברמות השונות ובתחומים השונים של החיים הציבוריים בארץ. מבחינה תאורטית המאמר מספק חיזוק לגישה ההולכת ומתרחבת בדבר קיומן של "רשתות מדיניות" שאינן בהכרח משקפות את רצונות המגזרים השונים בחברה.

המאמר השני בקובץ, מאת ארז צפדיה, נקרא: "האומנם נפרדים? צבא וחברה בראי אידיאולוגיות ופרקטיקות מרחביות". במאמרו בוחן צפדיה את האידיאולוגיות שמניעות את מגמת טשטוש הגבול בין שני התחומים, האזרחי והביטחוני, בישראל. המאמר מתמקד בניתוח תרומת הצבא וסוכנויות הביטחון האחרות לפעילות בתחום הטריטוריאלי על ידי ייחוד המרחב ודה-ערביזציה שלו מתקופת היישוב ועד ימינו, וכיצד אלה נתפסים כמרכיב חיוני בביטחון האומה. לפי המאמר, אין המדובר כאן ב"ביטחון" במובנו הצר, קרי: כזה שנועד להגנה פיזית, אלא במערכת תרבותית וסמלית שנועדה להבטיח את שלמות העם היהודי והישרדותו בעתיד באמצעות העצמת הקשר בינו לבין המולדת. בבסיס קשר זה, המאפיין כל פרויקט של בינוי אומה ומדינה, ובמיוחד אם הוא מתרחש בחברות מהגרים-מתיישבים, מונח לדעתו היגיון אתנו-לאומי של שליטה בלעדית בטריטוריה, והוא האחראי לטשטוש הגבול בין התחום האזרחי והתחום הביטחוני בישראל.

גם יגיל לוי, במאמרו "תכנית ההינתקות ככורח השוק", מערער על החלוקה הדיכוטומית בין התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל, אך מציע לכך הסבר שונה: כלכלת השוק. מאמרו, המדגיש את הזיקה ההדוקה הקיימת בין התחום הביטחוני בישראל ובין המעבר לכלכלת השוק שהתחולל בה בעשורים האחרונים, מתחקה אחר הגורמים לתכנית ההתנתקות מרצועת עזה ב-2005 מתוך נקודת מוצא תיאורטית ולפיה צבאות המערב עוברים תהליכי הסתגלות לשוק, ומתוך הנחה כי תהליך זה חל גם על צה"ל ומשתקף במרחב הפעולה של מפעיליו הפוליטיים. לוי טוען כי הכוח העיקרי שהניע את ההנהגה הפוליטית בישראל לגבש את מודל ההתנתקות היה השחיקה בלגיטימיות של השימוש בכוח צבאי, וכי לשחיקה זו היו מספר ממדים: המשאבים הכספיים, המשאבים האנושיים, הלגיטימיות של הלחימה, והסתירות הגלומות בפוליטיקה של כלכלת השוק. שחיקה זו התגברה ככל ש"אינתיפאדת אל-אקצא" התמשכה והעלויות שלה האמירו

באופן שהביא להעצמת ההתנגשות (שיסודותיה הונחו עוד קודם לכן) של הצבא עם כלכלת השוק. בכך התגבשה תשתית שהניעה את ההנהגה הפוליטית ואת הצבא להפחית את עלויות הלחימה בדרך של שינוי מודל הלחימה, כלומר, אימוץ ההתנתקות.

ארבעת המאמרים הבאים בקובץ עוסקים בתחומים שונים שבהם ניכרת ההשפעה הלא-פורמלית של ה"ביטחון" והתחום הביטחוני על התחום האזרחי בישראל.

במאמרו "מי מפחד ממונחי ביטחון? על 'רטוריקת ביטחון' ועל השימוש שעושים מנהיגים במונחי ביטחון לצרכים פוליטיים", טוען נדיר צור כי בשיח הציבורי בישראל תופסים מונחי ביטחון מקום בולט וכי מנהיגים המייצגים גוונים שונים של הקשת הפוליטית מרבים לשבץ בדבריהם מונחים בעלי קירבת משמעות לביטחון וכן מונחים צבאיים, לא רק בנושאים המחייבים זאת. יתר על כן, בישראל ניכרת נטייה להעצים באמצעים לשוניים את "מילות הקוד" המתקשרות לצורכי הציבור לביטחון לאומי, קבוצתי ואישי, וכן לשלב, ממניעים פוליטיים שונים, אזהרות, התרעות ואיומים מפני סכנה קרבה שמחייבת תגובה הולמת. צור מוסיף כי התקשורת הישראלית, הנתונה בתחרות על תשומת ליבו של הציבור, מנצלת אף היא את ה"ביטחון", בהיותו תחום מורכב המערב חוסר ודאות עד כדי חרדה קיומית עם מאוויים פוליטיים שונים שלא תמיד ניתנים לסיפוק. העיסוק הכפיייתי-לעיתים בביטחון ובצרכים הנגזרים ממנו והמשתקף בין השאר, בהופעותיהם הפומביות של מנהיגים ופקידים, מבטא אפוא לא רק מציאות ביטחונית קשה ונפתלת אלא גם את האופן שבו מתאימים המנהיגים את אותם מונחי ביטחון להצגת טיעונים רטוריים שונים (ולעיתים אף הפוכים) הנועדים לשרת את מטרותיהם הפוליטיות הפרטיקולריות.

חלחול השיח הביטחוני אל תוך התחום האזרחי נדון גם במאמרו של קובי מיכאל, "כשהסמכות מרכינה ראש בפני מקור הידע: חולשת הפיקוח האזרחי למול הידע הצבאי במציאות של עימות נמוך עצימות – המקרה הישראלי". מיכאל גורס כי הפיקוח האזרחי המהותי, להבדיל מזה הפורמאלי, אמור להבטיח את התאימות שבין המהלך הצבאי לבין היעד המדיני, בין מימוש הכוח הצבאי לבין המעשה והחזון המדיני, וכי מנגנון זה אמור לסייע להבטחת עליונות המטרה המדינית-אזרחית הרחבה והכוללת על פני המטרה הצבאית המקצועית, שמשמעותה מצטמצמת להכרעה צבאית. אולם, מציאות של עימות אלים מאתגרת את הפיקוח האזרחי ואת יכולתו של הדרג המדיני להבטיח את התאימות ההכרחית בין המאמץ הצבאי להישג המדיני, וכאשר הדרג המדיני מתקשה להגדיר את היעד המדיני הנדרש או שאינו מבהיר את הנחיותיו המדיניות לדרג הצבאי, האתגר הופך מורכב עוד יותר. במאמרו מתמקד מיכאל בשנות העימות האלים בין ישראל

לפלסטינים (2005-2000) ובוחר את יעילות הפיקוח האזרחי המהותי על הדרג הצבאי במובן של צמצום השפעת החשיבה הצבאית על עיצוב אסטרטגיית ניהול העימות. מסקנתו היא כי פיקוח אזרחי יעיל מחייב הבנה מעמיקה של הדרג המדיני את סביבת העימות ומאפייניו, עבודת מטה שיטתית, ויכולת של הדרג המדיני לשלב בין מקורות ידע שונים במטרה לייצר ידע חדש ורלוונטי לסביבת העימות. ידע זה, בתורו, הוא תנאי הכרחי להבטיח את הצלחת המעשה המדיני תוך הבנת היתרונות והמגבלות שבהפעלת הכוח הצבאי. ואולם, נראה כי זה איננו המצב בישראל, שבה הידע הביטחוני מרוכז רובו ככולו בידי המגזר הביטחוני, ובעיקר הצבא, ולפיכך יכולת הפיקוח האזרחי המהותי עליו היא מועטה אם היא בכלל קיימת.

תחום חשוב נוסף שבו ניכרת השפעת התחום הביטחוני על התחום האזרחי בישראל נדון במאמרו של עמירם אורן, "ישראל, "שטח צבאי"! האם יש עניין בכך?". אורן טוען כי בישראל מערכת הביטחון מחזיקה ומשפיעה בצורות שונות על יותר ממחצית (!) משטח המדינה (כולל רמת הגולן ולא כולל הגדה המערבית) וכי מערכת הביטחון גם מכתיבה את השימושים במרחב האווירי וברוב המרחב הימי של המדינה. בהיבט הטריטוריאלי נוהגת, למעשה, מערכת הביטחון כ"מסגרת עצמאית" הפועלת לצד המגזר האזרחי ולעיתים אף בנפרד ממנו, אך למרות זאת תשומת הלב להתנהלותה ובעיקר ליחסי הגומלין שלה עם המערכות האזרחיות הרלבנטיות (הפוליטיקה, החברה והכלכלה) הנה מעטה מאוד. לכן, מעטות מאוד הן הסוגיות בנושאי השימוש במשאבי קרקע לצורכי ביטחון והנגזרות מכך שמצאו דרכן לדיון אקדמי-מחקרי, לבירור מקצועי או לשיח הציבורי. המאמר מציג את הסיבות למצב-עניינים זה ומציע סדר-יום חדש לנושא, הכולל פיתוח תיאוריות, מושגים ושיטה לדיון בנושא, עיבוי הידע האמפירי אודותיו, עריכת השוואות עם מקרים נוספים של מדינות מאוימות, והצגת הצעות מעשיות לשינוי דפוסי הממשק שבין מערכת הביטחון והתחום האזרחי בכל הקשור לתכנון ושימוש במשאבי הקרקע של המדינה.

מיטל עירן-יונה, במאמרה "שעתוק הסדר הצבאי-מגדרי אל החברה האזרחית: המקרה של משפחות קצינים לוחמים בצה"ל", עומדת על ההשפעה של התחום הביטחוני על התחום האזרחי בתוך המשפחה עצמה. עירן-יונה מציגה ממצאים של מחקר שנערך בקרב קצינים לוחמים בצה"ל ובנות זוגן שמטרתו לעמוד על האופן שבו הצבא כמוסד מדינתי וכארגון עבודה לוקח חלק בתהליכי מגדור המעצבים את יחסי הגומלין שבין משפחה ועבודה ואת היחסים הזוגיים בתוך המשפחה. הטענה המרכזית של המאמר היא כי הצבא, כמנגנון מדינה וכארגון עבודה, ובתוכו הלוחמים המייצגים את הגבריות ההגמונית בחברה הישראלית, משתמשים בפרקטיקות ודפוסי פעולה שונים המעצבים את התרבות הצבאית ואת תפקיד המפקד הלוחם באופן אשר מייצר

ומשעתק חלוקת תפקידים מגדרית בתוך משפחות הקצינים. ה"פטור" שמקבל קצין הצבא מעבודת המשפחה מעוגן בחשיבות הלאומית המיוחסת לתפקידו ובמאפייניו התובעניים, כמו גם בתגמולים סמליים וחומריים מהם נהנית המשפחה כולה.

ארבעת המאמרים הבאים מציגים את קשרי הגומלין המורכבים הקיימים בין התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל, ובעיקר את השינוי שחל במערכת-יחסים זו במהלך הזמן, אף שגם בהם בולטת ההשפעה הניכרת של התחום הביטחוני על התחום האזרחי.

יורם פרי, במאמרו "האמנם מבקרת התקשורת בישראל את הצבא ואת תרבות הביטחון?", בוחן את מערכת-היחסים בין התקשורת ובין הצבא ואת השינויים שחלו בה בעת האחרונה. פרי טוען כי באקולוגיה של התקשורת בישראל התחוללו שינויים מואצים מאז ראשית שנות התשעים של המאה הקודמת, וכי בתקופה זו חלו תמורות גם ביחס התקשורת לצבא ולענייני הביטחון והיא נעשתה ביקורתית יותר לעומת העבר. ואולם, קיים ויכוח לגבי משמעות השינוי: האם אנשי התקשורת אימצו תפישה עקרונית חדשה, לפיה הם אמורים להיות נציגי האזרחים והחברה מול המדינה ומוסדותיה, ובכלל זה הצבא, או שמא זהו שינוי חיצוני בלבד, ומבחינה מהותית ממשיכה התקשורת לשרת את המדינה מול וכלפי האזרחים? פרי מציג את הטענות ולפיהן קיימת גישה חדשה, ביקורתית יותר, של התקשורת כלפי הצבא וענייני הביטחון בישראל, אך טוען כי בסופו של דבר חל שינוי חלקי בלבד במערכת-היחסים בין התקשורת לבין הצבא והתקשורת אימצה דפוס של פיקוח אינסטרומנטלי אך לא פיקוח מהותי על תחום הביטחון.

זלמן שיפר, במאמרו "הויכוח על תקציב הביטחון", דן בויכוח על תקציב הביטחון בישראל, הנוגע לא רק בשאלות יסוד של סדרי עדיפויות לאומיים וחלוקת עוצמה בין מוקדי הכוח הצבאיים והאזרחיים אלא גם באימוץ של נורמות ניהול דמוקרטיות ושל נכונות לקבלת אחריות. שיפר מציג נתונים על הקצאת המקורות לביטחון בישראל ובוחר אותם בפרספקטיבה השוואתית והיסטורית ולאחר מכן סוקר את המשתתפים העיקריים בויכוח על תקציב הביטחון ואת יחסי הגומלין ביניהם, תוך הדגשת המתח שבין מערכת הביטחון, מצד אחד, ומשרד האוצר, מצד שני. לאחר זאת הוא דן בשיקולים לקביעת ההקצאה האופטימלית של מקורות לביטחון ובשאלות של ניהול תקציב הביטחון, הרכבו וחלוקת הכוח בהכנתו, ובהמשך נדונה גם התפתחות הויכוח בעשור הנוכחי על רקע האינתיפאדה השנייה ומלחמת לבנון השנייה, התגברות המתח שבין הקצאת משאבים לביטחון וליעדים חברתיים וחיידוד השאלות של בחירת תהליכים יעילים וראויים לקבלת החלטות, כולל התייחסות לדו"ח ועדת ברודט ב-2007. המאמר מצביע על שורה ארוכה

וחמורה של כשלים בתהליך קבלת-ההחלטות בנושא תקציב הביטחון בישראל וטוען כי לממשלה ולקבינט המדיני-ביטחוני אין גישה מספקת בזמן אמת למידע ולהערכה אינטגרטיביים ומאוזנים של שאלות הביטחון הבסיסיות, דרכי הפעולה האפשריות והשלכותיהן. הדומיננטיות של הצבא בדיונים בנושאי ביטחון, בתורה, אינה נובעת רק מן הכוחניות של אנשיו, אלא במידה רבה מהעובדה שהמערכות האזרחיות אינן משקיעות די בלימוד החומר ובעבודת מטה ובמקרים רבים אף מעדיפות לגלגל את האחריות על החלטות חשובות לפתחו של הצבא.

אודי לבל, במאמרו "בלי בג"צ ובלי בצלם" - חברה אזרחית ואגודת האוטונומיה הצבאית: מוסדות דומיננטיים ועיצוב תרבות", דן אף הוא בתמורות המאפיינות את יחסי התחום הביטחוני והתחום האזרחי בישראל, תוך התמקדות ביחסי הצבא והמשפחות השכולות מאז קום המדינה. לשם כך בוחן לבל שלוש תקופות מרכזיות בהיסטוריה של מדינת ישראל כמקפלות בתוכן את השינוי בדינמיקה של יחסי צבא-חברה בה. באופן ספציפי, מלווה המאמר ומנתח את התנהגותם הציבורית של הורים שכולים, ובפרט את נכונותם לאמץ "דרישות תפקיד" שראשי המגזר הביטחוני הקנו להם, ומזהה שלושה דפוסי התנהגות של הורים שכולים במשך השנים: מודל השכול ההגמוני, מודל השכול הפוליטי ומודל השכול האנטי-צבאי. בדרך זו, מאיר המאמר את התהליכים שעברו על המגזר הביטחוני הישראלי בכל הקשור לאוטונומיה של בכיריו בעיצוב ויישום מדיניות הביטחון, בקבלת ההחלטות ובמידת השקיפות של פעילויותיהם ובעיקר בכל הקשור ליכולתם לעצב התנהגות ותרבות אזרחית התומכת במעמד אוטונומי זה.

ולבסוף, במאמרם "השיח הפסיכולוגי ונירמול המלחמה בישראל", בוחנים עדנה לומסקי-פדר ואייל בן-ארי את האופן שבו השיח הפסיכולוגי תורם להבניית המלחמה והשירות הצבאי כחלק בלתי-נפרד ("נורמלי") משגרת החיים בישראל, קרי: כיצד המלחמה והשירות הצבאי הופכים לחלק טבעי—ואף חשוב—של החברה בה. ביתר פירוט, בוחנים לומסקי-פדר ובן-ארי שלושה סוגי שיח הקיימים בישראל כיום: הראשון, שיח התפתחותי, המתמקד באופן שבו מובנה השירות הצבאי כשלב "טבעי" בדרך לבגרות ולגבריות; השני, שיח טיפולי, העוסק באופן שבו השפעותיה של מלחמה (על לוחמים ואזרחים כאחד) מובנות כ"טראומטיות" ובאופן שבו מנוטרל עקב כך השיח הביקורתי-מוסרי סביב המלחמה; והשלישי, שיח ששורשיו נעוצים בפסיכולוגיה הארגונית ואשר דן ביעילות של הצבא תוך הקבלתו לארגונים אחרים אך גם תוך ערפול מאפייניו הייחודיים כארגון המתמחה בהפעלת אלימות.

קודם לכן הדגשנו כי מטרת הקובץ אינה רק לתאר ולנתח היבטים שונים של יחסי התחום האזרחי והתחום הביטחוני בישראל, אלא גם להסיק מסקנות מעמיקות יותר לגבי המצב הקיים בישראל מבחינה זו וכן מסקנות תיאורטיות כלליות יותר העולות ממנו. כעת נדון בקצרה במסקנות אלו.

בחינה ביקורתית של המקרה הישראלי, המוצעת בקובץ זה, מורה כי עוצמתו של המגזר הביטחוני בישראל (וניתן להוסיף לכך את "הרשת הביטחונית" הלא-פורמלית) עולה בהרבה על זו של התחום האזרחי, ומשפיעה מאד על המערכת הפוליטית, החברתית, הכלכלית והתרבותית. למעשה, המגזר הביטחוני (ובפרט הצבא) אינו רק שומר על אזרחי ישראל אלא גם מעצב את דמותה של המדינה, כמו גם את דמות אזרחיה: בין אם המדובר בחיילי החובה או במשרתי הקבע (ובמידה פחותה מכך חיילי המילואים), המגזר הביטחוני והשירות בו הפכו להיות גורם חשוב, שלא לומר מרכזי ומהותי, בהפיכת אזרחי המדינה הצעירים לבוגרים, וזאת נוסף על השפעתם הניכרת על משפחות אנשי הצבא והמשפחות השכולות, על השיח הציבורי (כולל השיח הפוליטי בין נבחרים לבוחרים והתקשורת) ואף על השיח הפנימי בין הדרג המדיני והצבאי. בתחום הכלכלי יש למגזר הביטחוני סדר-יום משלו, והוא מקדם אותו בנחישות באמצעות השפעתו המכרעת על תקציב הביטחון, אף שהוא גם מושפע משינויים כלכליים רחבים יותר, ובפרט מן המעבר לכלכלת שוק בישראל. נוסף על כך, המגזר הביטחוני בישראל שולט בחלק גדול מאד מקרקעות המדינה, ועל נושא זה מתקיים דיון ציבורי ומחקרי דל. ככלל, ניתן לומר כי למגזר הביטחוני בישראל יש השפעה רבה מאוד על קביעת מדיניות הציבור, דבר התורם ללא ספק למצב הבעייתי לא רק של הדמוקרטיה בישראל באופן כללי אלא גם של החברה, הכלכלה, השיח הציבורי והחינוך בה.

אך גם באופן כללי יותר המאמרים בקובץ מרימים תרומה תאורטית משמעותית. כמה מהמאמרים מצביע, ישירות או בעקיפין, על האופן שבו מצב מתמשך של "איום קיומי" הנשקף למדינה תורם לעוצמתו ולמעמדו של המגזר הביטחוני ושל גורמים אחרים הקשורים אליו, ועל יחסיו עם התחום האזרחי ומרכיביו השונים. למעשה, קיומם של איומים כאלה, פנימיים או חיצוניים, אמיתיים או מדומיינים, פוגע קשות ביכולת הפיקוח המהותי של האזרחים על המגזר הביטחוני ומאפשר לו חופש פעולה רב. זאת ועוד, במצבים מעין אלה ניתן להבחין לא רק בחדירה מסיבית של המגזר הביטחוני, ובפרט הצבא, לכל התחומים האזרחיים, שלה יש השפעות שונות, ישירות ועקיפות, על התחומים הללו—כמו למשל המשטר הדמוקרטי הפגום והבעייתי הקיים בישראל—אלא גם בהופעתם של שחקנים מטיפוס חדש, היברידי (כמו "הרשת הביטחונית"), שלהם יש השפעה חשובה מאוד על תהליכי קבלת החלטות במדינה, ובכלל זה על טיפוח תפיסת

"האיום הקיומי" עצמה. המסקנות התיאורטיות החשובות—ההשפעות ארוכות-הטווח של "איומים קיומיים" על התחום האזרחי, ההשפעה שיש לשחקנים שונים במדינה על ההבנייה של איומים כאלה, וכן הופעתן של רשתות ביטחון וקביעת מדיניות—זקוקות לפיתוח ולדיון נוסף בספרות המחקרית העוסקת בסוגיות אלה בישראל במדינות דמוקרטיות אחרות המצויות במצבים בטחוניים דומים לאלה של ישראל וכן במדינות המתנסות בתהליכי דמוקרטיזציה.

כעורכי הקובץ, אנו מקווים כי אופי היחסים בין התחום הביטחוני והתחום הצבאי בישראל, כפי שהוא נגלה בקובץ, יעודד דיון ציבורי רציני, מקיף ויסודי בסוגיה קריטית זו. דיון זה נחוץ מאוד לחברה הישראלית שהביטחון ממלא בה תפקיד מרכזי כל-כך גם בחלוף שישים שנה מהקמת המדינה. כמו כן, נקווה כי ריבוי הנושאים ושיטות החקירה המגוונות אשר באים לידי ביטוי בקובץ ימריצו חוקרים וחוקרות נוספים לחשוף "אזורי צל" נוספים של ה"ביטחון" והממשק הביטחוני-אזרחי בישראל.

ולסיום, ברצוננו להודות למכון ון ליר בירושלים שהסכים לשמש אכסניה לסדנת המחקר "צבא שיש לו מדינה" בארבע השנים האחרונות ולתמוך בפעילותה. תודתנו שלוחה לראש המכון לשעבר, שמשון צלניקר, שליווה את הפרוייקט מתחילתו, וכן לשמעון אלון, שולמית לרום, ציפי הכט, טלי בילר, לימור שגיא, איזבל כהן, שרה סורני ויונה רצון. כמו-כן, ברצוננו להודות לכל המשתתפים ולמשתתפות בסדנה על תרומתם ותרומתן לפעילותה. יבואו כולם וכולן על הברכה.

הערות

¹ ראו המאמר של אורן ברק וגבי שפר והמאמר של עמירם אורן בקובץ זה.

² ראו המאמר של אורן ברק וגבי שפר בקובץ זה.

³ ראו הגיליון המיוחד של כתב-העת *Israel Studies* בנושא: "צבא שיש לו מדינה" (An Army

that Has a State) בעריכת גבריאל (גבי) שפר ואורן ברק. *Israel Studies*, Vol. 13, No. 1.

Spring 2007. וראו גם: גבריאל (גבי) שפר (עורך), "צבא שיש לו מדינה?" מבט חדש על מקום

ה"ביטחון" ומערכת הביטחון בישראל. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים, 2007.